

В.В.Задунайський

Професор. Доктор історичних наук

Вияв вагомості військової дисципліни та бойової взаємодії в козацькому середовищі – «ДОБРИЙ КОЗАК БАЧЕ, ДЕ ОТАМАН СКАЧЕ»

Опубліковано: Матеріали II всеукраїнської наукової конференції: «Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України» Львів, Руда – 30 червня 2019 р. Львів: Вид-во ЛТЕУ, 2019. С. 60-67.

Українські козацькі військові формування впродовж багатоголіткового існування зазнавали закономірних змін. Попри це, виявлялися й певні подібності, які засвідчували їх спорідненість та типологічну схожість. Все це позначалося як на індивідуальній, так і колективній боєздатності козацького середовища. Згаданий зв'язок між боєздатністю воїна й тактичним (зрозуміло, що й оперативним та стратегічним) мистецтвом має універсальний вимір, бо є притаманним кожній розвиненій військовій системі з відповідними ознаками. Поряд із цим, те чи інше воєнізоване середовище виявляло й деякі відмінності щодо вимірів самобутньої самодисципліни та її впливу на конкретне бойове зіткнення. Все це засвідчує слушність комплексного аналізу відповідної царини буття українського козацького воєнізованого середовища впродовж його тривалого існування.

Доводиться констатувати, що в історіографії ця проблема досі комплексно не досліджена, хоча й вистачає робіт, присвячених історії різноманітних українських козацьких утворень та їх воєнного мистецтва.

Відзначу змістовні праці, присвячені загальній історії основних козацьких утворень під час їх становлення і піднесення та подальшої трансформації козацького середовища за імперської доби [1; 2; 11; 12; 13; 17; 18]. Досить ретельно розглянуто й основні військові кампанії українських козацьких формувань 17 ст. та подальший розвиток їх воєнного мистецтва [3;

14; 15; 16; 19; 20]. Автор теж приділив увагу військово-козацькій тематиці, особливо кінця 18 – початку 20 ст. [4; 5; 8; 9]. Здійснив і спробу проаналізувати козацькі військові стратегії та стратегеми [6; 7].

Отже, питання вияву козацької самодисципліни та її ролі у контексті тактики козацьких формувань все ще потребує подальшого вивчення, що й обумовило вибір мети та актуальність цієї статті.

На початку огляду проблеми хочу звернути увагу на сам вислів «Добрий козак баче, де отаман скаче». Він дуже влучно передає зміст козацької військової дисципліни. Добрим козаком є саме досвідчений і вправний воїн. Ну а гарний воїн мусить дбати про свою особисту боєздатність і належним чином співпрацювати з товаришами під час виконання бойового завдання. Для цього потрібно вчасно і точно виконувати й накази командира. Тож важливим є й те, що добрий козак завжди має слідкувати за діями свого отамана. Маю на увазі тогочасний принцип керування загоном, коли командир віддавав голосом і рухами зброї-рук накази своїм підлеглим воїнам. Мало місце й використання інших засобів і сигналів (у тому числі й звукових). Від цього залежала взаємодія воїнів на полі бою, що було основою для вдалого застосування тих або інших прийомів ведення бою загоном (тактика). Тож вправний козак мусив бачити свого отамана і виконувати його накази.

Зверну увагу ще на один цікавий момент. Йдеться про те, що отаман у кінноті був верхи на коні і мусив знаходитися попереду своїх воїнів (маю на увазі підрозділи, а не крупні угруповання). Такий підхід тривалий час залишався нормою для ведення бою кавалерією, бо інакше важко було керувати бойовими діями воїнів. Окрім козацької кінноти, згаданий вислів (мається на увазі перебування отамана попереду загону) є актуальним і для піхотного підрозділу. Бо й під час бойових дій підрозділів козацької піхоти теж командир міг знаходитися попереду своїх козаків. До речі, отаман за потреби мав можливість керувати піхотним підрозділом не тільки пішки, але й верхи на коні.

Врешті-решт, для козаків важливим було зберегти життя свого керманіча. Тобто під час бойового зіткнення існувала нагальна потреба не допустити загибелі або полону командира. З цих міркувань козаки теж мушили належною мірою дбати про свого отамана й слідкувати за ним у бою.

Далі спробую навести приклади застосування відповідних підходів українськими козаками під час різноманітних бойових операцій упродовж 17 – початку 20 ст. Згаданий період охоплює близько 300 років. Упродовж них українські козацькі формування зазнали значних трансформацій і пройшли шлях від самодіяльних угруповань під зверхністю Речі Посполитої – до рівня самостійних Збройних Сил Гетьманщини, а потім знову опинилися під зверхністю іншої держави – Російської імперії.

Впродовж згаданих років змінювалися й назви та внутрішній зміст козацьких формувань, як і їх союзники, зверхники і противники. Зрозуміло, що під впливом науково-технічних зрушень зазнавало змін озброєння та принципи ведення бойових операцій. Проте, багато елементів козацького бойового та воєнного мистецтва й надалі залишалися актуальними та дієвими. Тож коротко зупинюся на виявах актуальності самодисципліни та злагоджених дій козаків на полі бою, що є одним із базисних принципів козацької військової справи. Його варто вважати й певною стратегемою/військовою хитрістю, що чітко співвідноситься з наведеним раніше висловом «Добрий козак баче, де отаман скаче». Підкреслю, що останній вже задіяний автором статті в попередніх публікаціях для означення козацької стратегеми – **«Дотримання дисципліни та бойової співпраці (злагодженості дій) на тактичному рівні»** [6; 7].

Відповідні приклади наведу з часів Війська Запорозького (Хотинська війна 1621 р., Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.), Чорноморського війська (Російсько-турецька війна 1787-1791 рр.), Чорноморського і Азовського козацьких військ (Кавказька війна 1817-1864 рр.) та Кубанського козацтва (Перша світова війна 1914-1918 рр.). Наведено назви 4 козацьких формувань, які діяли впродовж зазначеного періоду. При

цьому, всі вони мають нерозривний зв'язок, бо після скасування Запорозької Січі й Гетьманщини, саме запорозьку і запорозько-гетьманську військову спадщину зберігало Чорноморське й Азовське козацтва, а на їх основі діяло Кубанське козацьке військо. Воно й було останнім формуванням, в якому домінували козаки, що мали запорозько-українське коріння [4, с. 48-49].

Тож почнемо з вияву самодисципліни та злагодженості бойових дій запорожців під час Хотинської війни 1621 р. Досить показовим є приклад оточення татарськими і турецькими військами одного з невеликих козацьких загонів наприкінці серпня. Попри величезну перевагу противника запорожці майже 3 дні наполегливо боронилися й намагалися вирватися з оточення [3, с. 91; 14, с. 280-281]. Всі дії воїнів відрізнялися належною злагодженістю та вправним застосуванням колективної оборони згідно з наказами отаманів.

Ще більш показовим прикладом злагоджених дій Війська Запорозького на чолі з Петром Сагайдачним стала оборона, контратаки та нічні вилазки під час Хотинської битви [6, с. 19-23]. Наголошу на тому, що без цього компоненту було неможливо застосувати залповий вогонь з ручної вогнепальної зброї. Такий прийом вимагав не лише попереднього бойового вишколу, але й одночасного виконання наказу командувача та командирів. Не варто забувати й про важливість злагоджених дій козацьких загонів під час контратак виснаженого противника. Тут дуже вагомим був одночасний удар, що мав супроводжуватися рішучими діями відповідної частини бійців. Не менш важливим було й припинення обстрілу рештою козаків, щоб не поцілити своїх. Згадані штурмові контратаки відбувалися під Хотином неодноразово. Відзначу одну з найуспішніших, яку здійснили запорожці ввечері 4 вересня [14, с. 308-311]. До речі, вже увірвавшись до ворожого табору, козаки мали й надалі хоча б на рівні дрібних підрозділів (до рівня сотні) підтримувати взаємодію. Згаданий успіх підтвердив високий рівень козацької самодисципліни та злагодженості дій у бою. Все це виявлялося й під час 5 нічних вилазок, які завершилися абсолютним успіхом запорожців. Враховуючи, що вони відбувалися вночі, ще й часто супроводжувалися

переправою через р. Дністер, злагоженість і самодисципліна учасників таких виправ були на надзвичайно високому рівні.

Отже, впродовж Хотинської війни, й, особливо, Хотинської битви козаки виявили достатньо високий рівень самодисципліни та злагоженості дій в бою – «Добрий козак баче, де отаман скаче». Все це відіграло важливе значення у здобутті перемоги над ворогом.

Дуже високу бойову активність виявило Військо Запорозьке під проводом Б.Хмельницького впродовж 1648-1657 рр. Зрозуміло, що тоді потреба злагоджених дій та самодисципліни козаків теж була дуже важливою. Враховуючи зростання кількості військ, треба розуміти наявність відмінного рівня боєздатності між досвідченими й вишколеними козаками та показаним загалом. За таких обставин і рівень злагоженості бойових дій та самодисципліни між ними помітно різнився. Далі зупинюся лише на вияві згаданого бойового принципу досвідченими козаками. Серед багатьох бойових зіткнень тих часів згадаю битви під Жовтими водами (1648 р.), Збаражем і Зборовом (1649 р.) та Берестечком (1651 р.).

Так, битва під Жовтими водами (тривала з 29 квітня до 16 травня) стала першою серйозною пробою сил козацьких військ Б.Хмельницького у зіткненні з формуваннями Речі Посполитої. Успіх якої був передумовою для успішного розгортання війни. Відзначу вияв високого рівня дисципліни та злагоженості дій запорожців під час тривалої облоги табору противника [16, с. 127-133]. Проявом цього стала підготовка поля бою до активних наступальних операцій. Ще більш вагомими стали штурми ворожих позицій, які відбувалися з використанням рушничних обстрілів та подальших атак козацької піхоти. Врешті-решт, про високу злагоженість дій свідчило й вдале переслідування та повний розгром військ С. Потоцького в урочищі Княжі Байраки 16 травня. Тоді козацькі підрозділи вдало маневрували на полі бою й випереджали та перехоплювали війська противника на марші. Ну і звичайно останній напад-штурм було виконано дуже злагоджено і швидко. Тож застосування принципу самодисципліни та злагоженості дій в бою –

«Добрий козак баче, де отаман скаче», відіграло важливу роль у повному розгромі противника. Можна вести мову й про те, що такі підходи-дії мали ознаки певної стратегіми, або військової хитрості козаків.

Схоже значення мали й злагоджені та дисципліновані дії козацьких загонів Б.Хмельницького під час облоги Збаража та битви під Зборовом [16, с. 223-232]. Якщо під час облоги (тривала з 10 липня – до 21 серпня 1649 р.) більше значення мали постійні злагоджені обстріли й штурми позицій противника, то у битві під Зборовом (відбулася 15-16 серпня 1649 р.) першорядне значення відіграло швидке й несподіване для противника пересування Війська Запорозького. Завдяки цьому противник виявився не готовим до успішної оборони і під обстрілом та потужними атаками пішов на переговори. Отже, впродовж облоги та битви козаки виявили достатній рівень самодисципліни та належну взаємодію [7, с. 33-34]. Досягнути повного розгрому не вдалося через низку причин, але перевагу козаки здобули відчутну.

Далі перейду до аналізу відповідного компоненту бойових дій запорожців під час трагічної битви під Берестечком, що завершилася їх поразкою (тривала з 28 червня – до 10 липня 1651 р.) Зосередимося на діях Війська Запорозького після панічної втечі татарських військ 30 червня, що прирєкла козаків на поразку. Наголошу, що найменшим рівень самодисципліни та злагодженості в діях на полі бою виявляли покозачені загопи повстанців, а тому проаналізую дії лише козаків. Вони тривали 11 днів (з 30 червня – до 10 липня 1651 р.) [15, С. 108-126].

Серед низки прикладів варто згадати злагоджене пересування війська у більш зручне для оборони місце. Такі дії потребували належної самодисципліни та співпраці як кожного воїна в межах підрозділу, так і усіх підрозділів у складі війська. Не менш вправними виявилися й злагоджені контратаки запорожців та їх залпова стрільба. Відносно контратак згадаю хоча б, нічну вилазку під командою І.Богуна 4 липня та його ж несподівану атаку 10 липня на ворожий загін С. Лянцкоронського [15, с. 117-121]. Під час

згаданих ударів, вочевидь, важливе значення відіграла як дисципліна, так і злагодженість бойових дій окремих козаків та усіх підрозділів. На жаль, під час трагічного відступу через р. Пляшівку 10 липня не вистачило злагодженості в діях між козацькими та покозаченими загонами, що сприяло перемозі противника на останньому етапі битви. Проте більшість військ було врятовано, що теж засвідчило хоч і часткове, але застосування згаданих принципів дії (стратегеми) козацького війська – «Добрий козак баче, де отаман скаче». Отже, злагодженість козаків та їх самодисципліна були важливими й під час Берестецької битви, хоча й не завжди застосовувалися повною мірою, що відіграло не останню роль у їх поразці.

Важливість згаданого компоненту бойових дій козацьких формувань була актуальною і після ліквідації Війська Запорозького. Так, в Чорноморському війську, основу якого становили колишні запорожці, зберігалися подібні принципи ведення бойових операцій. Зокрема, під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. чорноморці (нова назва колишніх запорожців) постійно застосовували попередні навички і принципи ведення бою. Відзначу злагоджені дії козацької флотилії та 3 штурмових загонів піхоти під час здобуття Ізмаїлу в 1790 р. [11, с. 212].

Згадана операція вимагали високого рівня самодисципліни козацького загалу, бо кожен воїн мусив виконувати свої функції у контексті комплексних дій свого загону. Особливої злагодженості потребували десантні операції, що мали забезпечити захоплення певної ділянки узбережжя та подальших наступальних дій на позиції противника. Отже, кожен козак мусив слідкувати за наказами свого отамана і виконувати їх одночасно з товаришами по зброї. Тож стратегема «Добрий козак баче, де отаман скаче» була вкрай важливою під час згаданих операцій.

Подібні підходи можемо зустріти і в діях Азовського козацького війська під час Кавказької війни [5, с. 81]. Попри уніфікацію військової організації та озброєння, азовці зберігали самобутні риси ведення бою. В першу чергу йшлося про патрулювання чорноморського узбережжя

Північного Кавказу. Сам принцип контролю відповідної ділянки узбережжя баркасами азовських козаків вимагав злагоджених дій та високого рівня самодисципліни усіх членів команди (їх було до 20 воїнів). Коли ж козаки проводили колективні бойові операції, додаткової ваги набувала злагодженість бойових дій окремих підрозділів. Тим більше, якщо вони супроводжувалися десантуванням азовців з подальшою атакою позицій противника. Тут вага принципу дії «Добрий козак баче, де отаман скаче» ставала одною з визначальних для досягнення бойового успіху. Яскравим прикладом цього стала десантна операція 13 козацьких баркасів у червні 1862 р. [12, с. 77].

До речі, подібні підходи, але виключно на суходолі, застосовували й чорноморські козаки впродовж тієї ж Кавказької війни. Тут виявлявся принцип домінування дій козацької піхоти під проводом отаманів-командирів. Серед різноманітних прикладів згадаю універсальні підходи усього Чорноморського війська щодо охорони-оборони «Чорноморської лінії» (своєрідна прикордонна лінія укріплень вздовж правого берега р. Кубань). Для її утримання щороку третина чорноморців перебувала на бойових позиціях, де потреба поєднання дій особистості та колективу воїнів була дуже високою. Не втрачала вагомості й функція командира підрозділу. Згадаймо хоча б дії залог батареї та кордонів (укріплення з гарнізоном до сотні козаків), які мусили самостійно охороняти свою ділянку кордону та співпрацювати із сусідніми укріпленнями [18, с. 142-153]. Згадані особливості несення військової служби максимально підносили вагомість козацької стратегії «Добрий козак баче, де отаман скаче».

Отже, в роки Кавказької війни як чорноморці, так і азовці під час несення військової служби в умовах постійної бойової загрози мусили виявляти як високий рівень самодисципліни, так і належну злагодженість бойових дій.

Згадані підходи були важливими й для Кубанського козацтва, яке взяло активну участь у Першій світовій війні. Нові вимоги збройного протистояння

диктували актуалізацію самодисципліни воїнів та злагодженості їх бойових дій у межах підрозділів. При цьому такі підходи для кубанців не були новими, а виявляли актуальність спадщини предків на новому рівні збройного протистояння.

Упродовж війни частини й підрозділи Кубанського козацького війська діяли на різних фронтах, виявляючи високий рівень своєї боєздатності. Серед низки яскравих прикладів відзначу Сарикамиську операцію взимку 1915 рр. та рейд сотні I Уманського полку до Багдаду в 1916 р. [1, с. 405; 10, с. 57-59]. Битва під Сарикамишем визначила долю Кавказького фронту й тут особливу злагодженість та дисципліну виявили бійці I і II Кубанської пластунської бригади та I Запорозький кінний полк Кубанського козацького війська. Окремої уваги заслуговує відчайдушна багнетна атака 2 сотень пластунів, що вирішила долю всієї битви. Щодо кінного рейду, то він відбувся по тилах турецької армії у дуже складних природніх умовах, без підтримки інших військ і за тривалого переслідування ворожої кінноти. Все це вимагало надзвичайної самодисципліни та злагоджених дій козаків і належного командування загоном. Тобто, принцип козацької дії «Добрий козак баче, де отаман скаче», виявився максимально актуальним. Багато у чому завдяки його застосуванню кубанці змогли успішно виконати наказ командування, здивувавши своєю боєздатністю навіть союзників. Подібного за часи Першої світової війни на суходолі більше ніхто виявити не зміг.

Підсумовуючи представлений огляд вияву вагомості військової дисципліни та бойової взаємодії в українському козацькому середовищі, наголошу на певній універсальності його застосування впродовж 300 років. При цьому, попри певні зміни не тільки озброєння і методів ведення бойових операцій, але й складу та змісту козацьких формувань, самодисципліна та злагодженість бойових дій залишалися важливою передумовою успішного ведення бою. Вони засвідчили нерозривний зв'язок боєздатності козака та загону. В цьому виявлялась не тільки українська козацька самобутність, але і певна універсальність воєнної справи, бо без дисципліни відсутня

злагожденість бойових дій будь-якого збройного формування. Тож не дарма «Добрий козак баче, де отаман скаче».

Список використаних джерел та літератури

1. Авраменко А.М., Фролов Б.Є., Чумаченко В.К. Козацьке військо на Кубані // Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364-414.
2. Бачинська О.А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій // Історія Українського Козацтва. – С. 303-362.
3. Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 року. – Київ: Темпора, 2013. – 119 с.
4. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
5. Задунайський В. Становлення української піхоти в Чорноморському та Азовському козацьких військах (кінець XVIII – 60 рр. XIX ст.) // Схід. – 2010. – № 4. – С. 80-83.
6. Задунайський В. Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самобутність // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2017. – № 1. – С. 17-29.
7. Задунайський В. Козацькі стратегії і стратегеми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «Стратегемах» Секста Юлія Фронтіна // Історичні і політологічні дослідження. – Вінниця, 2018. – № 2 (63). – С. 31-44.
8. Задунайський В., Задунайський Д. Військова структура Азовського і Чорноморського козацьких військ: спільні й відмінні риси / Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, під заг.ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2016. - С. 37-40.

9. Задунайський В., Задунайський Д. Азовське, Дунайське та Кубанське козацтва: спільні й відмінні риси окремих аспектів військової системи / Україна у світовому історичному просторі: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, під заг.ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2017. – С. 9-14.
10. Елисеєв Ф. Казаки на Кавказском фронте 1914-1917. – Москва: Военное издательство, 2001. – 291 с.
11. Короленко П.П. Черноморцы // Черноморские казаки. – Москва: Вече 2009. – С. 189-438.
12. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя: ВАТ «Мотор Січ», 2000. – С. 1-162.
13. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.
14. Сас П.М. Хотинська війна 1621 року: Монографія. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. – 520 с.
15. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.
16. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр.: Наукове видання. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ. 1996. – 320 с.
17. Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. – Краснодар, 1992.
18. Попко И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту // Черноморские казаки. – Москва: Вече 2009. – С. 3-188.
19. Podhorodecki L. Chocim 1621. – Warszawa: Bellona, 2008. – 177 s.
20. Serczyk W. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. Warszawa: «Książka i Wiedza», 1998. – 378 s.